

Назира дәстүрінің аясындағы Абай Құнанбайұлы мен Низами Гәнжәуи шығармашылығының арасындағы поэтикалық сабақтастығы

Карипбаев Жанбота, PhD

Аубакир Жандос, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация. В данном исследовании рассматривается творческая преемственность между двумя великими поэтами Востока, между Абаем Кунанбайұлы и Низами Ганджеви. В основе их литературной преемственности лежит традиция Назира и широко распространенный в мировой литературе образ Искандера (Александра Македонского). Одноименное стихотворение Абая сравнивается с дастаном Низами, показана преемственность в рамках восточной литературы, при этом выявляются различия в пространстве и времени написания произведения и делаются соответствующие выводы по сравнительному исследованию.

Ключевые слова: традиция назира, Абай Кунанбайұлы, Низами Ганджеви, литературные связи, восточная поэтика, сравнительное литературоведение.

Summary. This study examines the creative continuity between the two great poets of the East, between Abai Kunanbayuly and Nizami Gandzhevi. Their literary succession was based on the tradition of Nazir and the image of Iskander (Alexander the Great), which is widespread in world literature. The poem of the same name by Abai is compared with the dastan of Nizami, the continuity within the framework of oriental literature is shown, at the same time differences in space and times of writing of the work are revealed and the corresponding conclusions are drawn from a comparative study.

Keywords: Tradition of nazira, Abay Kunanbayuly, Nizami Gandzhevi, literary connections, oriental poetics, comparative literary studies.

Назира дәстүрі – ілгеріде жазылған классикалық Шығыс әдебиетінде қалыптасқан мәңгілік тақырыптармен байланысты үрдіс. Оның қайнары (каноны) да, жайылып ағатын арнасы (инварианттары) да бар. М.Әуезов Абай шығармашылығы үш қайнардан бастау алғанын былай жіктеген: біріншісі, қазақ халқының мол фольклорлық мұрасы; екіншісі, Шығыс классикалық әдебиеті; үшіншісі, орыс пен Батыс әдебиеттері [1, б. 164]. Сонымен қатар тәуелсіздік жылдары үшінші арна ретінде жыраулар мұрасы мен оның замандастарының әсерін де қарастыруда. [2, с. 17]. Алайда зерттеу нысанына әзірше алғашқы үш негіз арасындағы байланыстарды, ондағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтай отырып, сол арқылы туындыларда бой көрсеткен жаңа қырларының мән-мазмұнындағы мәндерді қарастырып көрсек. Сонымен қатар Абай – үлкен әдеби ағымның негізін салушы, үлкен әдеби мектептің іргесін қалаушы. Оның шығармашылық мектебінен Ақылбай мен Мағауия Абайұлдары, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Кәкітай Ысқақұлы, Әріп Тәңірбергенұлы, Әсет Найманбайұлы сынды тікелей шәкірттері шыққан. Абайды сондай-ақ Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров сынды көрнекті ақын-жазушылар рухани ұстаз тұтып, үлгі алып, жаңа дәуір әдебиетін қалыптастырды.

Абайдың қаламгер ретінде қалыптасу кезеңі Шығыс классикалық әдеби мұраларымен тығыз байланысты болған. Осы жайлы М.Әуезов: «Абай Шығыс поэзиясында ежелден мүлтіксіз қабылданған «назира» дәстүрінің ізімен жүріп, соның себебінен ақын өзінен ілгері қаламгерлердің сюжеттері мен тақырыптарын жаңаша аша білген. Сөйтіп «Ләйлі-Мәжнүн», «Фархад-Шырын», македондық Александр (Ескендір) жайлы сюжеттер тәжік, әзербайжан мен өзбектің ертедегі ақындарының поэмаларында қайта жырланғаны мәлім. Абай өзінің поэмаларының бірінде Ескендір мен Аристотельді осындай тұрғыдан жырлап, әзербайжан классигі Низами мен өзбек классигі Науаиді үлгі еткен» [1, 143 с.], – дейді. Сонымен қатар Абай шығармашылығындағы назиралық негіздерге байланысты Ысқақ Дүйсенбиев [4, б. 15], Митрофан Сильченко [5, с. 15],

Шамшиябану Сәтбаева [6, с. 197], Немат Келімбетов [7, б. 231], Нығмет Ғабдулин [8, б. 50-72], Бауыржан Ерденбеков [84, б. 314-319] сынды ғалымдардың зерттеулерінде бірқатар мәселе қарастырылған. Абайдың өлең мұрасы 226 өлең, 4 поэмадан тұратыны белгілі. Айталық, ақын өлеңдеріндегі назиралық негіздері жайлы зерттеулердің ішінде Нығмет Ғабдулиннің зерттеуін атап өтуге болады. Оның «Абай назирасы» атты көлемді мақаласында Абайдың А.Пушкиннің «Евгений Онегин» өлеңмен жазылған романынан жасалған бірқатар өлең циклін аударма емес, назиралық негізде жазылған өлеңдер деген М.Әуезов пікірін дәйекті негізде талдаған. Алайда Абай туындыларын бірқатар зерттеуші назираға жатқызған болса, бұл пікірлерді мойындамайтын да зерттеушілерде бар. Әсіресе, ақынның жекелеген өлеңдерінен гөрі, поэмаларындағы назиралық негіздерге байланысты мәселелерге біржақты пікір қалыптаспай келуде.

Абайдан «Ескендір», «Масфұт», «Әзімнің әңгімесі» және «Вадим» атты төрт поэма қалды. Осылардың ішінде ақынның өзге поэмаларынан көрі «Ескендір» поэмасы толық аяқталған туынды болып есептеледі. Сонымен қатар «Ескендір» толық сақталып қана қоймай, пішіні, идеялық-көркемдік мазмұны жағынан да осы тақырыптағы туындылардан оқшау тұстары да бар және осы поэма ең көп зерттелген туындыларының біріне жатады. Поэма ерекшеліктері С.Қасқабасов [10, с. 15] пен Е.Костюхин [11, с. 90] сынды ғалымдарға осы поэмасы назира емес деген тұжырымдар жасауға да негіз болды.

Ескендір тақырыбындағы туындылардың сюжеті әлем әдебиеті мен фольклорында көп таралған сюжеттердің бірі. Олардың бірқатары Шығыс әдебиетінде Ескендір Зұлқарнайын есімімен байланысты жырланғаны мәлім. Осы тақырып аясындағы сюжеттер әлем әдебиетінің ұлан-ғайыр географиялық кеңістігі мен уақыт аралықтары байланып, сюжеттер желісі мен мотивтер шиеленісі жағынан дараланып, тақырып тұтастығы жағынан Шығыс пен Батыс әдебиеті мен фольклорын тұтастандыра түсіреді.

Е.Костюхин Шығыс шайырларының Ескендір тақырыбында жазған туындыларының әдеби ерекшеліктері

мен идеялық негіздерін талдай келе, туындылардың көркемдік дәрежесін сөзсіз мойындайды. Е.Костюхин еңбегінің соңғы тараулары Абайдың поэмасын талдауға арналған. Онда ол Абай поэмасы назира деген М.Әуезов, М.Сильченко, Ы. Дүйсенбиев сынды ғалымдар пікірімен келіспейді [11, с. 91]. Ол поэманың назира деп мойындалуы үшін сюжетінің сұлбасы да, қалыпты көркемдік әдістерді де, тіпті кейіпкердің идеялық бейнесі де, Фирдоуси, Низами, Жами мен Науаи нұсқаларымен қабыспайтынын үж етіп, ілгергі пікірлерді жоққа шығарады. Сонда Е.Костюхин: «Орта Азиядағы жаңадан туып келе жатқан Шығыстағы ұлттық әдебиеттердің ішінен тек қазақтарда ғана Ескендір қайта пайда болады. Бірақ Абай поэмасы назира емес, ол өшіп бара жатқан ортағасырлық дәстүрдің жалғасы да емес» [11, с. 100], – деп қорытындылайды. Заманында Е.Костюхин зерттеуі Абай шығармашылығында назиралық дәстүр нышандары бар деген пікірлерді кері қайтарғанымен, М.Әуезов ұстанымдарын тіпті жоққа шығара алмады. Е.Костюхин назира дәстүріндегі әдебиетпен қоса дамитын сабақтастық, жаңартушылық пен жаңғыртушылық сипаттарын мүлдем ескермейді. Низамиден бастау алатын «Ескендір нама» қатарындағы туындылар назира екендігі туралы мүлдем сөз көзғамайды. Керсінше, ол назира – сюжеттерді жалаң қайталаушылық, феодалдық ескілікті дәріптейтін кертартпа дәстүр деген пікірді ұстанғанға ұқсайды. Бұны сол зерттеуінде Э.Бертельске жасаған цитатадан да анық байқауға болады. Онда Шығыс әдебиетіндегі назира дәстүрінің көркем-эстетикалық негіздерін жоғары бағалаған Э.Бертельстің еңбегінен тек өз пікірін құптайтын мысал келтіруінен де анық байқауға болады [11, с. 92]. Сонымен қатар Абайдың жаңа қазақ әдебиетінің негізін қалаушы ретінде ең алдымен оның Шығыстың ақыны екендігі мен Шығыс әдеби дәстүрінің жалғастырушысы ретіндегі сабақтастығына тіпті ешқандай мән бермейді.

Алайда М.Әуезов, М.Сильченко, Ы.Дүйсенбиев, З.Ахметов, М.Базарбаев, Ш.Сәтбаева, М.Мырзабеков, Н.Келімбетов, С.Қасқабасов сынды бірқатар зерттеушінің еңбектерінде Абай шығармашылығының өзегінде шығыстық дүниетаным мен дәстүр сабақтастығы жатқаны қарастырылған. Айталық, Абай, Ахмет Риза медресесінде Құран-Қәрімді арабша түпнұсқасынан оқуды ғана үйреніп қоймай, оны біршама түсініп, тәпсірлей де алғанын «Қарасөздері» мен бірқатар өлеңдерінен байқалады. Медреседе, «дәріс үстінде оқылатын сабақтарды ұғып-білу Абайға өзге балалардан анағұрлым оңай тиген. Көп уақытын да алмаған. Сондықтан барлық артылған уақытын өз бетімен өзі сүйген кітаптарын оқуға жұмсап, көп ізденуге салынады. Өз бетімен оқитыны – Шығыс ақындары. Одан соң араб, парсы, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қисса сияқты әдеби мұралары», – дейді М.Әуезов [12, б. 33]. Абай есейген шағында да Шығыс әдеби мұраларынан қол үзбеген. Ол «Мың бір түн», «Шаһнаме», «Бақтажар», Ләйл-Мәжнүн», «Көроғлы сұлтан» сияқты дастандарды өз ортасында әңгімелеп беру арқылы көркем тәрбие құралына айналдырған [12, б. 50].

Осы орайда, Абай мұрасын зерттеу, оның негізінде жатқан арналардың арасындағы қарым-қатынастарды зерделеу ғана емес, сонымен қатар жекелеген ұлттық әдебиеттердің қалыптасуы мен өркендеуі кезеңінің қалай болғанын да бағамдау. Әсіресе, оны бір әдеби кейіпкер трансформациясында қарастырып көру тіпті қызық көрінеді. Айталық, зерттеу нысанына алынған Ескендір бейнесін қазақ әдебиетінде Абаймен қатар XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген Ыбрай Алтынсарин, Ақыт Үлімжіұлы, Маңғыстау Тыныштықұлы, Миртазы Мұстафаұлы, Мағжан Жұмабаев сынды ақындар жырлағаны

белгілі. Әр ақын бір тақырып аясында біріне екіншісі ұқсай қоймайтын дара туындылар жазған. Олардың әрқайсының жанрлары да, жырлау пішіндері де, сюжеттер желістері де әртүрлі болып келеді.

Қазақтың көрнекті ғалымы, академик Сейіт Қасқабасовтың қазақтың аңыздық прозасына арналған зерттеуінде Ескендір Зұлқарнайын бейнесіне арналған тұсы бар. Ол қазақ фольклоры мен әдебиетіндегі Ескендір туралы аңыздық сарындарды үш топқа бөледі:

Бірінші тобы, Рағбүзидің «Қисса-сұл Әнбия» туындысынан өрбіген мәңгі өмір іздеген Ескендір туралы баяндалады;

Екінші топ, өз атына тағы екі топқа тармақталады: біріншісі «Қисса-сұл Әнбиядағы» жай «қос мүйізді» Ескендір Зұлқарнайын ғана емес, ол жарық пен қараңғылықтың, осы дүние мен о дүниенің әміршісі ретінде айтылса; екіншісі, парсының «Құдай намасында», Балами мен Табари, Фирдоуси мен Низами еңбектерінде айтылатын «Қос мүйізді» жайлы баяндар;

Үшінші топ, Зұлқарнайын патшаның бас сүйек сынығын таразыға салып салмақтағанда, сынықтың дүниедегі барлық байлықтарды басып кетіп, тек бір шөкім топыраққа басылып кетіп, оның тәубеге келуі туралы Талмудта баяндалатын сюжет.

Осы жүйелеу бойынша С.Қасқабасов Абайдың «Ескендір» поэмасын үшінші топқа жатқызылып, Талмуд сюжетімен байланыстырған. Сонымен қатар С.Қасқабасов поэманың сюжеті орыс ақыны В.Жуковскийдің «Две повести. Подарок на новый год издателю «Москавитянина» деген өлеңінен алынғанын да анықтап берген [13, б. 561]. Абай поэмасы мынандай шумақтармен басталады:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония шаһары – оған мекен.

Филипп патша баласы, ер көңілді,

Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Филипп өлді, Ескендір патша болды,

Жасы әрең жиырма бірге толды.

Өз жұрты аз көрініп, көршілерге

Көз алартып қарады онды-солды [14, б. 130], –

деген алғашқы екі шумақта-ақ Ескендір бейнесін жағымсыз жағынан кейіптеген. Абай поэманы ілгері өткен Шығыс шайырлары мен Батыс ақын-жазушыларының сомдаған Ескендір бейнесіне байланысты қалыптасқан стереотиптерге қарсы антитеза негізінде жазып, қарсы пікір білдірген. Ол македондық Ескендір тарихи тұлғасын қарастырғанын поэманың алғашқы екі шумағында айтады. Мұнда Абайдың өз заманында орнықтыра бастаған реалистік әдебиеттің де ықпалы басым. Тақырып жағынан Абай Шығыста ескіден жырланған Ескендір патша бейнесін қайта жырлап отыр. Жалпы, Шығыс әдебиетінде «мен ақынмын» деген әйгілі шайырлардың ешқайсысы Ескендір тақырыбын айналып өтпегені байқалады. Фирдоусиден кейін Низами Ганжауи, Әмір Хұсроу, Абдуррахман Жами, Әлішер Науаи төртеуі Ескендір тақырыбын Хамсаларына қосып жырлаған болса, Ахмеди сынды шайырлар осы тақырыпқа дара дастандар жазған. Сондықтан Абайдың осы тақырыпты айналып өтуі мүмкін еместей көрінеді. Абайда осы тақырыпқа деген Шығыста қалыптасқан құрмет бар, алайда қаһарманға деген көзқарас мүлдем басқа. Абай сөзұарлыққа салынбай, осы тақырыпты барынша жинақы беруге тырысқан. Шынында да, тарихтағы Ескендір – македондық Филипп патшаның баласы. Ол әкесі өлген соң 21 жасында таққа отырғаны бүгінде баршаға аян жайт. Ал Абай заманында қазақ арасындағы Ескендір туралы түсініктер С.Қасқабасов көрсеткен негіздер төңірегінде болғанын ескерсек, сол заман үшін бұл сюжет жаңалық еді. Абайдың осы екі шумақ арқылы кейіптеген Ескендірі, оның

жасынан қанып оқыған Фирдоуси, Жами, Науаи сынды Шығыс шайырларының Ескендірді жырлаудағы «туу» мотиві мен көркем бейнесін кейіптеу үрдісіне бір жағы қарсы пікір болса, екінші жағынан Ескендір туралы жаңа пікірді де қалыптастыруы деп те түсінуге болады. Оның Низами нұсқасымен таныстығы да күмән туғыза қоймайды. Осы орайда, Абай поэмасын Ескендір тақырыбына жырлаған Фирдоуси, Низами мен Науаи сынды Шығыс шайырлары мен орыс ақыны В.Жуковский нұсқаларының арасындағы ұқсастықтарын, даралықтарын мен айырмашылықтарын саралап көрсек.

«Ескендір» поэмасын шартты түрде үш бөлімге бөлуге болады. Олар поэма фабуласы бойынша мынандай ретпен келеді:

Алғашқысы – кіріспе бөлімі, жоғарыда келтірілген екі шумақтан басталып, бас аяғы сегіз шумақтан тұратын өлең жолдарын құрайды. Мұнда македондық Ескендірдің тарихи тұлға ретіндегі шығу тегі, қанды жорықтары сипатталады. Ескендірдің өзіне қиян-кескі қарсылық көрсеткен көне Тир мен Газа қалаларының тұрғындарын түк қалдырмай қырғаны – оның жауыздығын айқындайтын тарихи жайт. Абай мұны XIX ғасырда орыс деректерінен біліп, оның жауыз бейнесін айна-қатесіз сомдаған.

Екінші бөлім тоғызыншы шумағынан бастап былай өрбиді:

Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бәрін ішті.
Адам, хайуан бәрі де бірдей шөлдеп,
Басына құдай салды қиын істі [14, б. 131].

Осы шумақтан бастап поэманың отыз екінші шумағына дейін Талмуд пен В.Жуковский өлеңінің сюжетімен поэма желісі ұқсас болып келіп, тек детальдарында айырмашылықтар аңғарылады. Мұнда сары даланы кезе қатты шөлге ұшыраған әскер ақыры ерекше қасиеті бар арықтан аққан мөлдір бұлаққа кезігеді. Шөл қандырған әскеріне Ескендір:

Бір бай елден осы су шыққан шығар,
Өрлеп барып, үстіне тігелік ту [14, б. 131], –
деп, су бойын өрлей жылжыған әскері бір шатқа кіреді, ал шаттың аузын алтын қорғанмен бекіткен екен. Оның есігін ашу еш мүмкін болмай, шамасы келмеген патша әлгі қақпаны қағып, ашыңдар деп үн қатады, алайда қақпа ішінен патшаға қамал күзетшісі мынандай жауап береді:

Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсінді жең!
Іші тар, көре алмастың біреуі – сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең [14, б. 132], –

деп жауап береді. Шарасыз Ескендір күзетшіден ең болғанда бір белгі болар зат беруін сұрап, дегеніне орай орамал түйіндісін алады. Қосына оралған соң түйінді ішінен бір ағарған сүйек қана тауып, ызадан сүйекті шиырып жібергенін көрген Аристотель ұстазы оның мәнісін түсіндіреді. Ол сүйек бастың көз сүйегі екенін айтып, сүйекті таразыға салғызып, екінші жағына өзінде бар барлық байлығын салғызады. Алайда қанша дүние салғызса да, олардың барлығы сүйекті басып кете береді, соңы ол сүйек салған таразы табағына бір шөкім топырақты салған кезде ғана ол сүйекті дүние басып кетеді. Мұның мәнісі, адам көзі тек қабір топырағына ғана тоятыны деп түсіндіреді. Осы кереметтен соң Ескендір райынан қайтып, әскерімен еліне оралады.

Поэманың үшінші бөлімі, эпилог ретінде:
Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме [14, б. 134], –

деп, отыз тоғызыншы жолынан авторлық позицияны айқындайтын төрт шумақтан құралып, бас аяғы қырық екі шумақтан тұратын поэма осылай аяқталады. Соңғы шумақ

жолдары нақылдық негізде жазылып, поэма сюжеті дидактикалық оймен түйінделеді.

Поэма желісінің В.Жуковскийдің өлеңімен ұқсас болып келгенімен, маңызды детальдар мен кейіпкерлерді сомдауда айтарлықтай айырмашылықтар бар. Айталық, поэманың тек екінші бөлімінің желісі ұқсас, орыс ақынында әйтеуір бір данышпан бар, ал Абай Аристотель есімін қосқан. Бұл тағы реализмнің әсері.

Ескендір бейнесінің көркемдік тұрғыда айрықша жандануы, оның түркі халықтарының топырағында жырлана басталуымен сан алуан қырлы ашылып, әртүрлі құбылулар мен құлпыруларға ұласады. Оның себебі, Орта ғасырда қалыптасқан назира дәстүрімен байланысты болды. Назираға сай тақырып қайта жырланып қана қоймай, шайырлар өзара шығармашылық сайысқа түсті. Ескендір бейнелері мен сюжеттерінің назирасы заман талабы мен мәдени-географиялық ерекшеліктеріне орай қалыптасқан көзқарастар мен авторларлық позициялардың галереясынан құралады.

Ескендір бейнесінің түркі халықтарының әдеби кеңістігіне орнығуы Низами есімімен байланысты. Ол бастаған «Хамса» – «Бестік» дәстүрі назиралық негізде дамуын тапты. Низами Хамсасының ішінде «Ескендір нама» дастаны ерекше құрметке ие. Бұл дастан оның ең көлемді туындысы ретінде есептеліп, «Шараф-наме» мен «Икбал-наме» деген екі бөлімнен тұрады. Дастанның көлемді болып келген кіріспесінде ол:

Победить пересказом прославленных дел
Всех других мне назначено было в удел [15, с. 23], –
деп, барша ақын атаулы жұртшылыққа, «ал қайысыңның датың бар?» дегендей поэтикалық үндеу салғандай.

Дастанның басында-ақ Низами Ескендірді түркі оқырмандарына, Самарқанд, Герат, Дебент пен Бұлғар қалаларының салынуларына байланысты аңыз-мифтерді айта отырып, түркі жұртшылығына жақындата түскендей болады. Айталық:

Самарқанд он украсил, и людям был зрим
Ряд других городов, разукрашенных им.
Одан әрі де:
А Бұлгар! Даже он дело рук Искандера.

Город встал там, где раньше зияла пещера [15, с. 38].

Низами дастанында Ескендір Жақып пайғамбардың баласы Ысқақтың шөбересі болып келеді. Қарап отырсаңыз, оның шығу тегі де, діні де мұсылман. Туынды парсы тілінде жазылғанымен, мұнда жауыз әрі ашкөз парсы патшасы Дарийді жеңіп, әділет орнатқан Ескендір патша туралы баяндалады. Фирдоуси сомдаған Ескендірден гөрі, Низами Ескендір Филикустың тұған ұлы және парсы әулетімен ешқандай туыстығы жоқ. Оның ұстаздары Никуманджис пен Аристотель болған. Ол жаратылысынан адамзатта жоқ орасан күш пен көреген даналықтың иесі. Соғыстарындағы дұшпандарын әскерінің санымен емес, асқан ақыл, әккі айлакерлік, дәлдікпен құрылған есептің арқасында жеңіп отырады. Айталық, Ескендірдің Мысырға жасаған бірінші жорығы оның соғысқұмарлығынан емес, Мысыр халқын Зинджа әулетінің езгісі мен тираниясынан босатуын сұраған өтінішінен кейін басталады. Ал оның Дариймен болған ең ірі соғысы әлем халықтарының тағдырларын әділетсіз ұйғарып отырған Иран жұртын тарих сахнасынан ығыстыруымен ұласады. Низамидің дастаны – өз заманы үшін өзекті туынды. Дастандағы баяндау Дарийге жазылған хаттардан басталады. Онда Рүстем, Кей Құбад, Кей Хұсруу сынды «Шаһнаме» қаһармандарының есімдері жіпке тізілген әшекей іспетті туынды бойына әдемі реминисценция қылып кестеленген. Ескендір көне Иранның ескілік ғұрпы мен отқа табынушылық дінін жойып, жаңа дүниенің тәртібін орнатады. Бір қызығы, Зұлқарнайын жорықтары мен соғыс,

шайқастырды түркілік эпостарға тән шынайы тартымдылықпен суреттелгені сонша, оқырман қиялын еліктіріп әкетіп, шайқас алаңында жүргендей әсерге бөлейді. Кейде Ескендір юнандық (грек) емес, түркі батырының бірі ме дегендей халге түсіреді. Туындыда әскердің дүлей күшінен гөрі, рухани қуат-күштерінің басымдығы дәріптеледі. Айталық, жорықтарының бірінде әскерінің басып алуға күші жетпеген шатқалдағы бір қамалды сол өңірде өмір сүретін тақуа әулиенің батасын алған соң бағындырған оқиғасынан аңғаруға болады. Шайқастар географиясы сол заманда түркі жұрты мекендеген барлық аймақтарды қамтыды. Оның Үндістанға жасаған жорығының кіріспесі былай басталады:

И пойду на Тараз, и пойду я на Чач;

Я весь мир захвачу в быстрой смене удач! [15, с. 293]

Ескендірдің Үндістан мен Қытайды бағындырудағы таңдаған негізгі қаруы дипломатия болады. Сонымен ол әлемді бағындырады. Қазіргі тілмен айтқанда, бүгінгі адамзат қол жеткізген жаһандану сол заманда-ақ қарастырылған. Бірақ дастандағы жаһандану әр ұлыстың даралығын сақтай отырып жүзеге асырылады. Бұны Ескендірдің қыпшақ даласына жасаған жорығынан аңғаруға болады. Ол жорығы соғыстық сипаттан гөрі, дүниені көру, сырын білу мақсатында жасалған жиһангездік негізде жасалады. Дипломатиялық жетістіктердің нәтижесіндегі көп ел Ескендір төңірегінде ынтымақтасып, орыстар ғана бағынбай, үлкен шығындарға ұласқан соғыстың нәтижесінде бағынады. Одан әрі Ескендірдің құлақтары мен «Қосмүйізді» мағынасын Шығыс пен Батыстың әміршісі деп түсіндіретін бөлімдермен жалғасады.

Екінші тарауы – «Икбал-наме», Ескендірдің Архимед, Аристотель, Платон, Сократ, Хормүз және данышпан қойшы-пайғамбармен болған әртүрлі тақырыптарды қаузайтын аңыздар мен нақылдардың жинағы ретінде берілген. Былайша айтқанда, екінші тарау даналық кітабы іспетті туынды.

Низами мен Фирдоуси өмір сүрген орта ғасырларда діни сана дүниені танудың негізгі жолы болды. Егер Фирдоуси туындысында Ескендірдің діни көзқарастары жайлы ештеңе айтылмаған болса, Низамиде ол туғанынан мұсылман, оның соғыстарының көпшілігі дінсіздерге қарсы жүргізіліп, қаһарман hareketтерінде дінді тарату мотиві басым болып келеді. Онда Ескендір жаулаған халықтар хақ дінге кіргізіледі. Сонымен қатар Низами үнемі өз туындысында кейде кекесін, ал кей тұстарында ол айтты мыс деп, есімі беймәлім бір диқанмен үнемі айтысып немесе сөзін құптап келісіп отырады. Оның «диқан» деген лақабының астарында Фирдоусиді – парсыдан шыққан кісіні айтып, сонымен үнемі диалог жүргізгені байқалады. Бұл, әсіресе, туу мотивін баян еткенде анық көрінеді. Абай поэмасында Ескендірдің діни ұстанымына келген кезде, Низамиден гөрі, ол Фирдоуси сияқты Ескендірдің діни ұстанымына еш мән бермейді. Бұны Абайдың тарихи Ескендірдің дін ұстанбағанын жақсы білгендігінен деп топшылауымыз керек. Абай поэмасында тек әдебиетте қалыптасқан қаһарманның бейнесіне ғана қарсы пікір білдіріліп қоймайды, жалпы тарихта қалыптасқан «Ұлы Ескендір» бейнесінің астарында ар-ұяттан жұрдай, ашкөз жаулаушы ғана тұрғаны айқара ашық әшкереленеді. Автор оның «ұлы жорықтары» мен «ұлы жеңістерінің» негізінде зорлық пен зомбылық, жазықсыз жұрттың қанын төгіп, жаппай кісі өлтіру ісімен байланысты болғанын аңғартқысы келеді. Абай өз биігінен соны көре білді және өзге жұртқа да соны көрсете білді. Абай үшін әр мақтансүйгіш құлқынның құлы пейішке лайықсыз пенденің бірі ғана. Сонымен қатар пейішке лайықты кісі қандай болмау керек деген сауалдың да жауабын береді.

Ы.Дүйсенбиев пен М.Сильченконың зерттеулерінде Абайдың поэмасы Низамидің «Ескендір-нама» дастанына жасалған назира деген салмақты пікірлердің негізінде дастан мен поэма сюжеттерінде айтарлықтай ұқсастықтар жатыр. Абай поэмасының екінші негізгі бөлімінен бастап дастанның «Өлмес суды іздеу» сюжетімен келесі ұқсастықтары бар:

Бірінші ұқсастығы, Низами мен Абайдың кейіпкерінің су іздеуінен байқалады. Дастанда Ескендір өлместің қасиетті суын іздесе, қаталаған әскер шөл қандыратын су іздейді. Дастан желісі бойынша Ескендір әскерімен түнек әлеміне кіріп, жол барлап, алдын ала суды тауып алу үшін Қызырды аттандырады. Түнек әлемінен суды іздеген Қызыр суды күндей жарқыраған жарқылынан табады. Содан кейін судан ауыз тиігенінде, су ғайып болады. Ескендірдің алдында қапы қалғанын білген Қызыр енді бұл суды қайта таба алмасын біліп, көзіне көрінбестен ол жерден кетіп қалады. Сол баянын Низами араб аңызында Қызыр жалғыз емес еді, оның қасында Илияс та болған деп жалғастырады. Олар бір мөлдіреген судың жанына тоқтап, ат шалдырып, суынан ішіп, тамақтанып алмақшы болады. Сол жерде кепкен балықтарын алып шығып, оны суға салып жуғанында, кепкен балық тіріліп кетеді. Олар осы судың жай су емесін көріп, ішкен соң мәңгі өмір сүретін болыпты дейді.

Екінші ұқсастығы, дастанда былай жалғасады. Қырық күн түнекті кезіп не суды, не Қызырды таба алмай қалған Ескендір өлмес суды табу ойынан күдерін үзеді. Қайтып келе жатқан жолында оның алдынан бір періште шығып:

И вручив ему камешек, молвил: «Высоко

Чти сей дар и храни – он дороже, чем око.

Между каменных гор камень, волей небес,

Ты сыщи; одинаков быть должен их вес.

Только камнем, вот этому камешку равным,

От страстей исцеляться дано неисправным» [15, с. 448],

– дейді. Содан ол тасты таразыға салып кірлеген кезінде, оны таудан әкелген бірде-бір алып тастар басып кете алмайды. Содан, бұны қалай шешеміз деген кезінде:

И мелькнувшего Хызра узрели со страхом:

«Этот камень, о царь, надо взвешивать прахом!»

Взяли прах. На весы горсткой малой он пал.

Этот вес с весом камня нежданно совпал.

Мир – лишь прах. Царь смущен был столь явным примером.

Станет прахом и то, что звалось Искендером [15, с. 451].

Иә, бір қарағанда сюжеттің шешуші деталінде ұқсастықтар болғанымен, идеялық тұрғыдан айтарлықтай айырмашылықтар бар. Поэмада су іздеу мотиві шөл қандыру мақсатын көздесе, дастанда мәңгі өмір сүруді мақсат тұтады. Ал поэмадағы бассүйек пен керемет тастың символикалық мағынасы пенденің ажалды екенін көрсетіп, сол арқылы оны тәубесіне келтіруді көздейді. Низами де, В.Жуковский өлеңіндегідей Ескендір тас хикметінен ешқандай тағылым алмайды. Керсінше, патша думанын одан әрі жалғастырып, одан әрі өлместің қаласына аттанады. Низами қаһарманы – өз заманының түсінік өресінен қарайтын болсаңыз «идеалды әділетті патша» бейнесін сомдаған. Қоғамның барлық мәселелерін шешу тек әділетті патшаның ғана қолынан келеді деген ойдан туындаған идея.

Низами мен Абайдың арасындағы осындай ұқсастықтар сюжеттік жағынан болсын, мотивтер жағынан алсаңда, ал ең маңыздысы идеялық тұрғыда ұқсастықтары айқын екені көрсетеді. Сондықтан Абай поэмасы тек В.Жуковскиге ғана емес Низами дастанының біраз сюжеттік желісі мен мотивтер тұрғысынан да ескере отырып жазылған назиралық туындылар екенін күмән туғызбайды.

www.esa-conference.ru

Данная статья написана в рамках грантового финансирования научного проекта МОН РК «AP09259039 – Поэтологический тезаурус стихов Абая»

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Әдебиет туралы. О литературе. Оқу құралы. – Алматы, Санат, 1997. - 304 б.
2. Традиции Абая в казахской поэзии начала XX века. – Алматы, Рауан, 1997. - 224 с.
3. Ауэзов М. Мысли разных лет. По литературным тропам. – Алма-Ата, Казгосиздательство, 1961. - 544 с.
4. Дюсенбаев И.Т. Проблемы изучения истории казахской литературы дореволюционного периода (XVIII, XIX и начало XX века). Автореф. докт. дисс. – Алма-Ата, 1966.
5. Сильченко М.С. Творческая биография Абая. – Алма-Ата, ОГИЗ, 1957. -292 с.
6. Сатпаева Ш.К. Казахская литература и Восток: (Из истории литературных связей). – Алма-Ата: Наука, 1982. - 200 с.
7. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы. – Астана, Елорда, 2000. - 288 б.
8. Ғабдулин Н. Абайдың назира үлгісі. // Абай және қазіргі заман: зерттеу жинағы. – Алматы, Ғылым, 1994. - 336 б.
9. Ерденбеков Б.А. Абайдың әдеби ортасы. – Семей, Интелект, 2010. - 400 б.
10. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.3. – Астана, Фолиант, 2014. - 424 б.
11. Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – Москва, Наука, 1972. - 190 с.
12. Әуезов Мұхтар. Таңдамалы: қазақ және орыс тілдеріндегі ғылыми еңбектер: монография, зерттеулер, мақалалар, сөздер, баяндамалар, хаттар. – Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 1997. – 509 б.
13. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Алматы, Аударма, 2002. - 584 б.
14. Абай (Ибраһим) Күнәбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2. – Алматы, Жазушы, 2005. - 336 б.
15. Низами Ганджеви. Собрание сочинении. Т.5 Искандер-наме. – Москва, Худож. лит., 1986. - 782 с.